

LivingSkills Tunnetaito

- Digitaalinen työväline lasten psykososiaalisten taitojen vahvistamiseen

LivingSkills TUNNETAITO on digitaalinen sovellus lasten empatiakyvyn, tunnetaitojen, kaveritaitojen sekä itsetunnon vahvistamiseen. Taitovalmennussovellus on tarkoitettu keskusteluvälineeksi päiväkoti- ja ala-asteikäisille lapsille. Sovelluksen kuvat ja kysymykset sekä aikuisten antama palaute auttavat lasta tunnistamaan omia tunteita, vahvuuksia ja harjoiteltavia asioita. LivingSkills TUNNETAITO sovelluksessa on 18 erilaista kysymystä kuvineen. Suomessa kehitetty menetelmä soveltuu kotiin, päiväkotiin, kouluun, lastensuojeluun ja lasten psykiatriisiin palveluihin.

LivingSkills TUNNETAITO sovelluksen avulla voi käydä läpi lapsen kanssa lapsen arjen tilanteita ja tunteita. Kuvat ja kysymykset helpottavat hankalista asioista puhumista ja auttavat pukemaan ajatuksia sanoiksi. Lapsi rohkaistuu puhumaan mieltä askarruttavista asioista. Työvälineen avulla lasta voi auttaa huomaamaan, miten erilaiset ajatukset ja teot vaikuttavat siihen, miltä tuntuu ja mitä tapahtuu. Sovelluksen avulla voidaan luoda taitovalmennussuunnitelma hyödynnettävistä ja vahvistettavista taidoista. Työvälineen keräämää tietoa voidaan hyödyntää interventioiden vaikuttavuuden arviointiin sekä tiedolla johtamiseen.

Sovelluksen teemat ja kysymykset pohjautuvat tutkimuskirjallisuuteen lasten hyvinvoinnista, tunneälystä ja sosiaalisesta/sosioemotionaalisesta kompetenssista. Lasten hyvinvoinnin kansalliset indikaattorit - työryhmän (2011) mukaan lasten hyvinvointia voidaan tarkastella ulkoisten elinolosuhteiden (welfare) lisäksi koettuna, subjektiivisena hyvinvointina (well-being). Osa koettua hyvinvointia on psykososiaalinen hyvinvointi, johon sisältyy sisäinen itsetunto ja kyky toimia ympäristössä (Zadworna & Kossakowska 2018). Tunneäly ilmenee taitona ymmärtää omia kokemuksiaan ja tuntemuksiaan (Mayer; Salovey & Caruso 2008, 506). Sosiaalisella kompetenssilla tarkoitetaan kyvykkyyttä sosiaalisen toiminnan alueella (Salmivalli 2005; 71.)

Domitrovits, ym. (2017, 408-409) käyttävät sosioemotionaalisen kompetenssin käsitettä. Sosioemotionaalisen kompetenssi kehittyy sosiaalisen ja emotionaalisen oppimisen kautta ja se voidaan jakaa yksilön sisäisiin ja yksilöiden välisiin komponentteihin. Intrapersonaaliset kyvyt tarkoittavat niitä taitoja, joita ihminen tarvitsee toimiakseen tehokkaana individualistisena yksilönä. Näitä ovat kyky realistiseen tavoitteenasetteluun, positiivinen minäkäsitys, itsekontrolli, tunteiden säätely ja erilaiset coping- eli selviytymiskeinot. Interpersonaalisia taitoja tarvitaan toimivaan vuorovaikutukseen muiden ihmisten kanssa. Niitä ovat kuunteleminen, kommunikointi, toisen näkökulman huomioiminen ja sosiaalinen ongelmanratkaisu.

Lapsen sosioemotionaalisen alueen kehitystehtävinä ovat Weissbergin ym. (2015, s. 6–7) mukaan mm. itsetuntemus ja itsetietoisuus (kyky tunnistaa omia tunteita, tavoitteita ja arvoja sekä arvioida omaa käyttäytymistä); itsesäätely (kyky säädellä omia tunteita ja omaa käyttäytymistä); sosiaalinen tietoisuus (kyky tunnistaa ja ymmärtää toisten tunteita ja asettua toisten asemaan, kyky tuntea ja osoittaa empatiaa sekä ymmärtää käyttäytymisen sosiaalisia normeja); ihmissuhdetaidot (kyky luoda ja ylläpitää tasapainoisia ja palkitsevia sosiaalisia suhteita) sekä vastuullinen päätöksenteko (kyky tehdä rakentavia omia käyttäytymistä ja vuorovaikutusta koskevia päätöksiä). Tunteiden säätelyn oppiminen on hyödyllistä, parantaa pärjäämistä ja mahdollistaa joustavamman käyttäytymisen (Nummenmaa 2010). Empatiakyky, itsetunto ja kaveritaidot vahvistavat lapsen tunneällyn kehittymistä ja pärjäämistä toisten kanssa (Goleman 1997, Keltikangas-Järvinen 2001.)

Näiden kehitystehtävien tukemiseksi LivingSkills Tunnetaito -sovelluksella vahvistetaan lapsen psykososiaalisia taitoja neljällä eri alueella: tunnetaidot, itsetunto, empatia ja vuorovaikutustaidot.

Tunnetaito-osio

Lapset alkavat nimetä tunteitaan toisen ikävuoden loppupuolella. Lapsi kykenee myös erottamaan sisäisen tunnetilan ja ulkoisen tunteenilmaisun toisistaan (Zeanah ym. 1989). Ihmisen perustunteita ovat viha, pelko, inho, ilo (tai mielihyvä), suru ja hämmästys. Perustunteet ovat tunteita, joita pidetään universaaleina. Kaikki ihmiset kaikissa kulttuureissa tunnistavat ja kokevat ainakin näitä tunteita. Tutkimuksissa on havaittu, että tiettyihin tunteisiin (pelko, viha, suru ja mielihyvä) liittyvät ilmeet tunnetaan ja tunnistetaan ympäri maailmaa kulttuurista tai sosiaalisesta statuksesta riippumatta. (Nummenmaa 2010) Tunteiden tunnistaminen ja nimeäminen sekä omien tunnetilojen kanssa pärjääminen ovat taitoja, jotka ihminen omaksuu oppimalla. Lapsen tunne-elämän kehitykseen vaikuttaa lapsen ja vanhemman välinen vuorovaikutus (mm. Mäntymaa & Tamminen 1999; Mäntymaa ym. 2003, Mäntymaa 2006). Vanhemmat antavat pienen lapsen tunteille merkityksiä ja tämä merkityksen anto auttaa lasta oppimaan tunteiden tulkintaa (Lewis & Michalson 1982, 192). Tunteiden oppimiseen vaikuttaa aikuisten antama toimintamalli ja kulttuuri, joka opettaa jäseniään ilmaisemaan ja tukahduttamaan tiettyjä tunteita. Lapset oppivat naamiomaan tunteitaan suojellakseen joko itseään toisten naurulta tai kiukulta, tai toisia ihmisiä ahdistumasta (Harris 1989, 48–49, 145–146).

LivingSkills TUNNETAITO – työvälineen tunnetaito-osio sisältävät viisi kysymystä neljän perustunteen (**vihan, surun, pelon ja mielihyvän**) tunnistamisesta, ilmaisusta, peittelystä sekä vaikutuksista vuorovaikutukseen ja toimintaan. Kysymykset kohdistuvat konkreettiseen tekemiseen tuntemusten sijaan, koska pienen lapsen on vaikea ymmärtää tai sanoittaa kovin abstrakteja kysymyksiä. Maarit Alasuutarin (2005, 158) mukaan lapsen on helpompi vastata kysymyksiin, jos ne liittyvät lapsen arkeen kuuluviin toimintoihin.

Jo 5–6-vuotiaat lapset ymmärtävät tunteiden olevan suhteessa ulkoisten tapahtumien lisäksi myös omiin sisäisiin päämääriin; esimerkiksi kiukku ja suru yhdistettiin pettymykseen toteutumattomista tavoitteista ja ilon tunne yhdistettiin itselle tärkeiden tavoitteiden saavuttamiseen (Stein ym. 1989, 50–76).

Tunneälyteoriat näkevät tunnetaidot prosessina, jonka osia ovat tunteiden tunnistaminen, käsitys tunteiden vaikutuksesta ajatuksiin ja käyttäytymiseen, ymmärrys siitä mistä tunnereaktio on lähtöisin sekä tunteen viestin kuuleminen. (Caruso 2015; Goleman 2000, 18; Köngäs 2018, 37.) Tunneprosessi voidaan nähdä myös tunteiden havaitsemisena (lapsi havaitsee tunteen synnyn sisällään tai huomaa toisen kokevan jotain tunnetta), ymmärtämisenä (lapsi ymmärtää, miten eri tilanteet johtavat eri tunteisiin ja miten tunteet ja tunnetilat vaikuttavan omaan ja vertaisten reaktioihin ja toimintaan), sanoittamisena (lapsi osaa erotella ja nimetä eri tunteita sekä kuvailla tuntemuksiaan), esittämisenä (lapsi osaa ilmaista tunteitaan tavalla, joka auttaa muita ymmärtämään hänen tarpeitaan ja välttää konfliktin syntymistä) ja säätelynä (lapsi osaa tukahduttamatta tunteitaan ohjata omia tai auttaa toisia pois negatiivista tunteista kohti positiivisempia tunnetiloja tai lapsi osaa vastaanottaa negatiivisia tunteita antamatta niiden vaikuttaa itseensä). (Köngäs 2018, 41.)

Vahvat ja toimivat tunnetaidot suojaavat monilta elämän riskitekijöiltä, edesauttavat myönteistä kehitystä, minäpystyvyyden tunnetta, kannattelevia vuorovaikutussuhteita perheeseen ja ikätovereihin sekä positiivista sosiaalista käyttäytymistä (Saarni 2011, 5–6).

Itsetunto-osio

Hyvään itsetuntoon liittyy positiivisia tunteita, kun huonoon itsetuntoon liittyy negatiivisia tunteita kuten kateus ja pahansuopuus. Jos ihmisellä on hyvä itsetunto, hän selviytyy pettymyksistä ja epäonnistumisista paremmin kuin jos hänellä on huono itsetunto. Hyvä itsetunto antaa ihmiselle tunteen, että hän pystyy riittävästi vaikuttamaan omaan elämäänsä, kun taas matalaan itsetuntoon liittyy tunne hallinnan puuttumisesta. Hyvään itsetuntoon liittyy sosiaalisia taitoja ja kykyä tulla toimeen muiden ihmisten kanssa. (Keltikangas-Järvinen 2001; 2010 s. 35-27.)

LivingSkills TUNNETAITO – työväliseen itsetunto-osion teemat ovat **itseluottamus, ei:n sanominen, oman tahdon ilmaiseminen sekä rohkeus yrittää**.

Itseluottamus on osa itsetuntoa. Itsetunto tarkoittaa ihmisen kykyä luottaa itseensä, pitää itsestään ja arvostaa itseään havaitsemistaan heikkouksista huolimatta. Itseään arvostava ihminen kykenee myös olemaan tyytyväinen omiin suorituksiinsa. (Keltikangas-Järvinen 2001.)

Ein sanominen ja oman tahdon ilmaiseminen kytkeytyvät itsetuntoon ja siihen liittyvään itsearvostukseen. Se tarkoittaa sitä, että ihminen pitää kiinni oikeiksi katsomistaan päämääristä vastarinnankin edessä ja pitää kiinni oikeuksistaan. (Keltikangas-Järvinen 2001.)

Rohkeus yrittää liittyy myös itsetuntoon. Itseluottamus tarkoittaa myös uskoa siihen, että suoriutuu tai selviytyy hyvin siitä, mihin ryhtyy tai joutuu. Ihminen, jolla on hyvä itsetunto sietää myös epävarmuutta, pettymyksiä ja epäonnistumisia. Jonkin asian pieleen meneminen ei ole katastrofi. Tämä antaa rohkeutta yrittää uusia ja itselle vieraitakin asioita. (Keltikangas-Järvinen 2001.)

Empatia-osio

LivingSkills TUNNETAITO – työväliseen empatiaosion teemat ovat **toisten tunteiden huomaaminen, toisten kohtelu, anteeksi pyytäminen, lohduttaminen ja auttaminen**.

Empatiakyvyssä on kyse ymmärtävästä vuorovaikutuksesta, jossa eläydytään toisen ihmisen tunne- ja ajatusmaailmaan. (Baron-Cohen 2004, 38–39.) Empatia ennustaa kollektiivista älykkyyttä (Woolley ym. 2010, Meslec ym. 2016, Chikersal ym. 2017). Mitä enemmän yhteisössä on myötätuntoa, sitä laadukkaampaan ongelmanratkaisuun se kykenee. Vain empatian kautta voi ymmärtää muita ihmisiä. Ymmärrystä tarvitaan siihen, että pystytään ratkaisemaan asiat yhdessä. (Saarikivi 2019.)

Prososiaalisilla taidoilla tarkoitetaan käyttäytymistä, jolla on myönteisiä seurauksia ja joka parantaa toisten ihmisten psyykkistä tai fyysistä hyvinvointia. Toisten auttaminen ja lohduttamiseen ovat prososiaalisia taitoja (Dunfiel 2014, 3-6; Bandstra ym. 2011, 1076). Prososiaalista toimintaa voidaan ajatella myös kolmen vaatimuksen kannalta: on kyettävä huomioimaan toisen näkökulma; ymmärrettävä, miten tilanne toiseen vaikuttaa ja oltava riittävästi motivaatiota toisen auttamiseksi. Jo pienet lapset osoittavat prososiaalista käyttäytymistä auttamalla toisia sekä reagoimalla muiden hätään empaattisena huolenaiheena ja lohduttavana käyttäytymisenä (Laible & Karahuta 2014.)

Toisten tunteiden tunnistaminen ja ymmärtämiseen tarvitaan empatiakykyä, joka sisältää kyvyn tunnistaa toisen ihmisen tunnetila, samaistua ja reagoida siihen. Empatia ehkäisee tekoja, jotka loukkaavat tai tuottavat kipua toiselle ihmiselle sekä saa huolehtimaan toisista ihmisistä ja auttamaan heitä. (Baron-Cohen 2004, 38–39.)

Se, miten lapsi kohtelee toisia lapsia, on kytköksissä itsetuntoon ja empatiakykyyn. Hyvät tunnetaidot yhdistettynä empatiakykyyn suojaavat kiusaamiselta. Heikko emotionaalinen ymmärrys taas oli yhteydessä kiusaamiseen. (Camodeca ym. 2015.)

Anteeksi pyytämisen merkitys tulee lapselle ymmärrettäväksi moraalin kehittymisen myötä, kun lapsen syyllisyyden tunteet tilanteessa heräävät. (Repo & Sajaniemi 2015.) Anteeksi pyytäminen vaatii myös empatiakykyä, jolloin lapsi kykenee näkemään miten oma toiminta vaikuttaa toiseen ihmiseen (Kirves & Stoor-Grenner 2011, 35- 36.) Vasta, kun lapsi itse ymmärtää anteeksipyytämisen ja -antamisen merkityksen, aito anteeksipyyttäminen ja -antaminen ovat mahdollisia.

Empatiakyky ilmenee myös auttamisena. Camodecan ja Coppolan (2016) tutkimus osoitti, että emotionaalisella ymmärryksellä, on suora yhteys auttamiskäyttäytymiseen. Lapsi oppii toisen ikävuoden

aikana auttamaan muita yksinkertaisten tavoitteiden saavuttamisessa. Käytännössä tämä tarkoittaa esimerkiksi toiselta hukassa olevan esineen ojentamista. (Laible & Karahuta 2014.)

Lohduttamisen taustalla on toisen negatiivinen tunnetila, joka ratkaistaan auttamalla toinen pois tästä tunnetilasta (Dunfiel 2014, 6). Toisen pahaan mieleen suhtautuminen näkyy empatian osoittamisena ja lohduttamisena. Toisen tai kolmannen ikävuoden aikana lapsen empatia alkaa suuntautua enemmän toiseen ihmiseen ja lapsi oppii etsimään keinoja, joilla voisi lohduttaa toisia. (Laible ja Karahuta 2014.)

Vuorovaikutus-osio

Lasten vuorovaikutustaidot ovat kiinnostaneet eri tieteenalojen tutkijoita. Lasten vuorovaikutustaitojen tutkimus on monitieteistä, mikä osaltaan selittää vuorovaikutustaidoista käytettyjen käsitteiden kirjoa. Neljä yleisimmin käytettyä käsitettä lasten vuorovaikutustaitojen tutkimuksessa ovat sosiaalinen kompetenssi, sosiaaliset taidot, viestintätaidot ja vertaissuhdetaidot. (Laaksonen 2010, 12.) Hyvät yhteistyö- ja vuorovaikutustaidot auttavat sosiaalisten suhteiden solmimisessa ja ylläpitämisessä (Goleman 1997.) Kaverisuhteet vaikuttavat paljon lapsen hyvinvointiin. Hyväksytyksi tuleminen ja kuuluminen ryhmään ovat tärkeitä lapselle (Gottman & Mettetal 1986.) Yksinäisyys tai kokemus kaverisuhteiden riittämättömyydestä heikentävät lapsen tyytyväisyyttä omaan elämään, onnellisuutta ja kokemusta omasta arvostaan (Snape ym. 2018).

LivingSkills TUNNETAITO – työväliseen vuorovaikutusosion kaveritaitoja ovat: **jakaminen, riitojen sopiminen, yhdessä tekeminen ja omien tarpeiden ilmaiseminen.**

Jakaminen: Yhteistyökyky tarkoittaa esimerkiksi tavaroiden jakamista, johon lapsi yleensä pystyy 1-vuotiaana. Jakaminen tarkoittaa halua uhrata omia resurssejaan reiluuden, tasa-arvon tai toisen tarpeiden vuoksi. Jakaminen muuttuukin, toisin kuin muut prososiaalisen käyttäytymisen muodot, vaikeammaksi lapsen kasvaessa. Omista resursseista luopuminen on kognitiivisesti haastavaa vielä esikoululaisillekin. (Laible & Karahuta 2014). Lapset, jotka kykenivät kokemaan myötätuntoa, olivat muita valmiimpia jakamaan. (Ongley & Malti 2014, 1148-1155.)

Riitojen sopiminen: Hyvä sosiaalinen kompetenssi auttaa lasta ratkaisemaan ongelmia ilman väkivaltaa (Orpinas & Horne 2006, 108). Ristiriidat sekä niiden ratkaiseminen yhdessä toisten lasten kanssa sekä aikuisen tukemana ovat lapsiryhmän arkipäivää (Roos 2015).

Lasten kompetenssin kehityksen kannalta on tärkeää, että lapsi oppii itse ratkomaan ristiriitoja ja sopimaan riitoja. Lapsilla on monenlaisia keinoja ja kykyjä ratkaista ristiriitatilanteita. Kun neuvottelutilanteet ajautuvat umpikujaan, lasten omat taidot loppuvat tai he kaipaavat tilanteeseen ulkopuolista ratkaisua, lapset turvautuvat aikuisen apuun. Kun aikuinen tulee selvittämään ristiriitatilannetta, lasten toimijuus vähenee merkittävästi. (Rautakoski 2016, 73-79.) Konfliktitilanteet voidaan nähdä oppimisen ja vuorovaikutuksen paikkoina, joihin voi pysähtyä ilman että ne täytyy nähdä negatiivisina ja leikkiä rikkovina. (Kalliala 2008, 209.) Ristiriitatilanteissa aikuisen läsnäoloa tarvitaan etenkin lasten kykyjen vahvistamiseen sekä toimijuuden mahdollistamiseen. (Mashford-Scott & Chuch 2011, 19.)

Yhdessä tekeminen: Yhteistyökykyyn kuuluu yhdessä toimiminen eli muun muassa vuoron vaihtaminen, ongelmien ratkaiseminen yhdessä sekä rooleista sopiminen. (Laible & Karahuta 2014, 5-18.) Hyvä sosiaalinen kompetenssi auttaa vastustamaan negatiivisten kaverien painetta, saamaan ystäviä ja hyväksymään erilaisista kulttuureista tulevat ihmiset (Orpinas & Horne 2006, 108).

Omien tarpeiden ilmaiseminen: Kyky ajatella ja toimia itsenäisesti samalla muut huomioon ottaen pohjautuu ihmisen kokemukseen itsestään kyvykkäänä ja muiden kanssa tasaveroisena ihmisenä (Keltikangas-Järvinen 2001, Puura 2018). Vuorovaikutussuhteissa tarvitaan myös assertiivisuutta eli kykyä pitää puolensa ja tuoda omat näkemyksensä esille (Salmivalli 2005, 56). Assertiivisuuteen liittyy taito ilmaista itseään suoraan ja

avoimesti siten, että pystyy samalla ottamaan huomioon toisten tilanteessa olevien ihmisten oikeudet (Korem, Horenczyk, & Tatar, 2012, 855). Lapsi tarvitsee taitoa ilmaista omia tarpeita ja toiveita, jotta vastavuoroisuus ja tasapuolisuus voi toteutua, kun toimitaan yhdessä. Hyvän sosiaalisen kompetenssin omaava ihminen pystyy samanaikaisesti ylläpitämään myönteisiä suhteita muihin ihmisiin ja sovittamaan yhteen henkilökohtaisia päämääriään (Laine 2015, 12, Palovaara 2007, 76).

- Alasuutari, M. (2005): Mikä rakentaa vuorovaikutusta lapsen haastattelussa? Teoksessa J. Ruusuvuori & L. Tiittula (toim.) Haastattelu: tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus. Vastapaino, Tampere. 145-162
- Baron-Cohen, S & Wheelwright, S. (2004). The Empathy Quotient: An Investigation of Adults with Asperger Syndrome or High Functioning Autism, and Normal Sex Differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 34, No. 2, April 2004
- Bandstra, N. F., Chambers, C. T., McGrath, P. J., & Moore, C. (2011) The behavioural expression of empathy to others' pain versus others' sadness in young children. *Pain*, 152(5), 1074-1082.
- Camodeca, M., Caravita, S. C. S. & Coppola, G. (2015). Bullying in preschool: The associations between participant roles, social competence, and social preference. *Aggressive Behavior*, 41(4), 310-321.
- Camodeca, M., & Coppola, G. (2016) Bullying, empathic concern, and internalization of rules among preschool children. *International Journal of Behavioral Development*, 40(5).
- Caruso, D. (2015). About Emotional Intelligence. Emotional intelligence (EI) skills group. <http://www.eiskillsgroup.com/about-ei/>.
- Chikersal, P., Tomprou, M., Kim, Y. J., Woolley, A., & Dabbish, L. (2017). Deep structures of collaboration: Physiological correlates of collective intelligence and group satisfaction. *Proceedings of the 20th ACM Conference on Computer-Supported Cooperative Work and Social Computing (CSCW 2017)*.
- Domitrovich, C.E., Durlak, J.A., Staley, K.C., & Weissberg, R.P. (2017). Socioemotional competence: An essential factor for promoting positive adjustment and reducing risk in school children. *Child Development*, 88(2), 408-416.
- Dunfiel, K. A. (2014) A construct divided: prosocial behavior as helping, sharing, and comforting subtypes. *Frontiers in psychology*, 5(958).
- Snape D, Manclossi S, Hassell C, Osborn E, Martin G, Sidney I, Pyle E & Cochrane A. (2018). Children's and young people's experiences of loneliness: 2018. Analysis of children's and young people's views, experiences and suggestions to overcome loneliness, using in-depth interviews, the Community Life Survey 2016 to 2017 and Good Childhood Index Survey, 2018.
- Goleman, D. (1997). *Lahjakkuuden koko kuva*. Suomennos: Jaakko Kankaanpää. Helsinki: Otava.
- Goleman, D. (2000). *Emotional Intelligence: Issues in Paradigm Building*. Teoksessa Cary Cherniss & Daniel Goleman (toim.) *The Emotionally Intelligent Workplace. How to Select for, Measure, Improve Emotional Intelligence in Individuals, Groups and Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass, 13-27.
- Gottman, J. M., Mettetal, G. (1986). Speculations about social and affective development: Friendship and acquaintanceship through adolescence (pp. 192-237). In: J. M. Gottman & J. G. Parker (eds.), *Conversation of friends: Speculations on affective development*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Harris, P. L. (1989). *Children and emotion*. Oxford: Blackwell.
- Kalliala, M. (2008). *Kato mua! Kohtaako aikuinen lapsen päiväkodissa?* Gaudeamus. Yliopistopaino, Helsinki.
- Kirves, L. & Stoor-Grenner, M. (2011). *Kiusaamisen ehkäisy varhaiskasvatuksessa. Kiusaamisen ehkäisyn ja puuttumisen suunnitelman laatiminen. Kiusaamisen ehkäisy alle kouluikäisten lasten parissa -hanke*. MLL. Folkhälsan. Helsinki.
- Keltikangas-Järvinen, L. (2001). *Hyvä itsetunto*. WSOY. Juva.
- Keltikangas-Järvinen, L. (2010). *Sosiaalisuus ja sosiaaliset taidot*. Juva: WS Bookwell Oy.
- Korem, A., Horenczyk, G. & Tatar, M. (2012). Inter-group and intra-group assertiveness: Adolescents' social skills following cultural transition. *Journal of Adolescence* 35, 855-862
- Köngäs, M. 2018. *Eihän lapsille oo hermoja – Etnografinen tutkimus lasten tunneälystä päiväkotiarjessa*. Akateeminen väitöskirja. Lapin yliopisto. Rovaniemi: Lapin yliopistopaino
- Laaksonen, V. (2010). *Lasten vuorovaikutustaidot tutkimuksen kohteena*. Prologi : puheviestinnän vuosikirja 2010, 6-24.

- Laible, D., & Karahuta, E. (2014). Prosocial behaviors in early childhood: Helping others, responding to the distress of others, and working with others. In L. M. Padilla-Walker & G. Carlo (Eds.), *Prosocial development: A multidimensional approach* (p. 350–373). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199964772.003.0017>
- Laine K. (2005). *Minä, me ja muut sosiaalisissa verkostoissa*. Otava. Helsinki.
- Lewis, M. & Michalson, L. (1982). The socialization of emotions. Teoksessa T. Field & A. Fogel (toim.) *Emotion and early interaction*. Hillsdale, N.J. : Lawrence Erlbaum, 189–212.
- Mashford-Scott, A. & Church, A. (2011). Promoting children's agency in early childhood education. *Novitas-ROYAL (Research of Youth and Language)* 5 (1), 15-38.
- Mayer, JD., Salovey, P. & Caruso, DR. (2008). Emotional Intelligence. New Ability or Eclectic Traits? *American Psychologist* 63 (6), 503–517.
- Nummenmaa, L. (2010). *Tunteiden psykologia*. Kustannusosakeyhtiö Tammi: Helsinki
- Meslec, N., Aggarwal, I., & Curseu, PL. (2016). The Insensitive Ruins It All: Compositional and Compilational Influences of Social Sensitivity on Collective Intelligence in Groups. *Frontiers in psychology*, 7, 676.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00676>
- Mäntymaa, M. & Tamminen, T. (1999). Varhainen vuorovaikutus ja lapsen psyykkinen kehitys. *Duodecim* 115, 2447-2453.
- Mäntymaa, M., Luoma, I., Puura, K. & Tamminen T. (2003). Tunteet, varhainen vuorovaikutus ja aivojen toiminnallinen kehitys. *Duodecim*, 6, 459-466.
- Mäntymaa M. (2006). *Early mother-infant interaction: determinants and predictivity*. Väitöskirja. Acta Universitatis Tamperensis 1144. Tampere: Tampereen yliopisto-paino Oy - Juvenes Print.
- Orpinas, P., & Horne, A. M. (2006). *Bullying prevention : Creating a positive school climate and developing social competence*. American Psychological Association. Washington, D.C.
- Palovaara, M. (2007). *Yhteisöllisyys kunniaan. Lasten ja nuorten sosiaalisen kehityksen turvaaminen koulussa ja päiväkodissa*. Teoksessa: Niikko, A., Pellikka, I. & Savolainen, E. (2007). *Oppimista, opetusta, monitieteisyyttä: Kirjoituksia Kuninkaankartanonmäeltä*. Joensuun yliopisto, Savonlinnan opettajankoulutuslaitos. Savonlinna.
- Pollard, E. L., & Lee, P. D. (2003). Child Well-being: A Systematic Review of the Literature. *Social Indicators Research*, 61(1), pp. 59–78.
- Puura, K. (2019). *Näin kasvatat lapsestasi mukavan aikuisen*. WSOY. Helsinki.
- Rautakoski, M. (2016). *Vertaissuhteiden ristiriitailanteet lasten toimijuuden näyttämöinä*. Helsingin yliopisto. Käyttätymistieteellinen tiedekunta. Pro gradu -tutkielma
- Repo, L. & Sajaniemi, N. (2015). Prevention of bullying in early educational settings: pedagogical and organizational factors related to bullying. *European Early Childhood Education Research Journal*, Vol. 23, No. 4, 461-475.
- Roos, P. (2015). *Lasten kerrontaa päiväkotiarjesta*. Väitöskirja. Suomen yliopistopaino Oy, Tampere.
- Saarikivi, K., & Martikainen, S. (2019). Älylaitteet, tunteet, empatia ja vuorovaikutus. In S. Kosola, M. Moisala, & P. Ruokoniemi (Eds.), *Lapset, nuoret ja älylaitteet: Taiten tasapainoon* (pp. 43-83). Helsinki: Duodecim.
- Saarni, C. (2000). *Emotional Competence: A Developmental Perspective*. Teoksessa R. Bar-On & J. D. A. Parker (toim.) *The Handbook of Emotional Intelligence: Theory, Development, Assessment and Application at Home, School and in Workplace*. San Francisco: Jossey-Bass, 68–91.
- Salmivalli, C. (2005). *Kaverien kanssa. Vertaissuhteet ja sosiaalinen kehitys*. Otava, Keuruu
- Stein, Nancy & Trabasso, T. & Saarni, C. & Harris, P.L. (1989). Children's understanding of changing emotional states. *Children's understanding of emotion*. 50-77.
- Zadworna, M. & Kossakowska, K. (2018). The Subjective Mental Well-Being of School-Age Children – Educational and Prophylactic Challenges. *Przeгляд Badań Edukacyjnych*. 2. 129. 10.12775/PBE.2018.021.
- Weissberg, RP., Durlak, JA., Domitrovich, CE., & Gullotta, TP. (2015). Social and emotional learning. Past, present, and future (s. 3–19). Teoksessa J. A. Durlak, C. E. Domitrovich, R. P. Weissberg, & T. P. Gullotta (toim.), *Handbook of social and emotional learning. Research and practice*. New York: The Guilford Press.
- Woolley, AW., Kim, Y. & Malone, T W. (2018). Measuring Collective Intelligence in Groups: A Reply to Credé and Howardson (June 1, 2018). MIT Sloan Research Paper No. 5431-18. Available at SSRN:
<https://ssrn.com/abstract=3187373> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3187373>